

UOT 338.43.01.

Şalalə Knyaz qızı HƏSƏNOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
e-mail: qurbanova.shelale@mail.ru

AQRAR SFERADA İSTEHSAL POTENSIALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə ən aktual məsələlərdən hesab edilən kənd təsərrüfatının istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması və resurs potensialı məsələləri tədqiq edilir. Torpaq potensialı kənd təsərrüfatı istehsalının əvəzolunmaz amili olmaqla, həm əmək obyektı, həm də istehsal vasitəsi kimi çıxış edir. Aqrar-sənaye sferasının əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatını zəruri istehsal potensialı ilə təmin etməklə istehsalın dayanıqlı inkişafına nail olmaq, daxili bazarı ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalı ilə etibarlı şəkildə təmin etmək və bu sahədə daha səmərəli nəticələr əldə etməklə bağlı əsas hədəfləri reallaşdırmaqdır. İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsas istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, habelə mövcud iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması və mövcud imkanlardan daha təkmil istifadə yollarının müəyyən edilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Xüsusilə kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsi, iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması və mövcud imkanlardan daha təkmil istifadə yollarının müəyyən edilməsi ilə bütün növ torpaq resursunun qiymətləndirilməsi və torpağın məhsuldarlığının artırılması problemləri, habelə əmək və istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün göstəricilər sisteminin təsiri təhlil edilir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi əsas istehsal potensialından, xüsusilə torpaqlardan səmərəli istifadə etməklə, aqrar sahədə məhsuldarlığın artırılmasına, mühüm ərzaq məhsullarının idxalından asılılığın azaldılmasına və aradan qaldırılmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin və davamlı inkişafın təmin edilməsinə, innovativ yanaşmaların və yeni istehsal istiqamətlərinin yaradılmasına nail olmaq üçün təkliflərin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodoloji bazasını bu sahədə mövcud olan elmi-nəzəri yanaşmalar, tədqiqat xarakterli əsərlər, digər tədris-metodiki nəşrlər təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın aparılmasında analiz, müqayisə, analitik ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aqrar sahədə bütün resursların istehsal prosesinə cəlb edilməsi istehsal potensialının artırılmasına və torpaq sahələrindən kompleks istifadənin səmərəliliyinə nail olmağa imkan verə bilər. Belə qənaətə gəlinib ki, istehsal potensialı hər bir komponentin imkanlarından, istehsal prosesində istifadə olunan resursların keyfiyyətindən, məhsulun strukturundan və fiziki-kimyəvi göstəricilərindən də asılıdır.

Açar sözlər: *istehsal potensialı, resurs, torpaq ehtiyatlarından istifadə, əmək ehtiyatları, səmərəlilik, qiymətləndirmə, keyfiyyət.*

Giriş

Aqrar sahədə istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onun hər bir elementinə spesifik xüsusiyyətləri baxımından fərdi yanaşma tələb edir. Kənd təsərrüfatının resurs potensialı ilk növbədə torpaq ehtiyatları, əmək resursları və əsas vəsaitlərin dəyəri ilə ölçülür. Bu həm də onunla bağlıdır ki, torpaqdan, əmək ehtiyatlarından, maddi-texniki ehtiyatlardan istifadə, istehsal strukturunun və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji tarazlıq, mövcud vəziyyət, iqtisadi inkişafa təsiri və s. məsələlər müasir dövrdə qarşıda duran əsas vəzifələr kimi baxılır [1, s. 543].

Bazar münasibətlərinin formalaşmağa başladığı ilk dövrlərdə aqrar sahə istehsal potensialının formalaşması prosesindəki mənfi tendensiyalarla, o cümlədən maddi-texniki potensialın azalması, əmək resursları ilə məşğulluq səviyyəsi arasındakı disbalans, torpaq ehtiyatlarından qeyri-səmərəli istifadə ilə müşayiət olunurdu.

Ona görə həmin dövrdə kənd təsərrüfatının istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması mexanizminin hazırlanması aqrar siyasətin prioritetlərindən biri kimi qəbul edildi və bu problem bu gün də aktuallığını qorumaqdadır.

Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi

Torpaq potensialı kənd təsərrüfatı istehsalında ən vacib amildir. Torpaq insan cəmiyyətinin yaşaması üçün vacib şərt olmaqla insanın hərtərəfli tələbatının ödənilməsi üçün iqtisadi, sosial məişət və estetik əvəzolunmaz vasitədir [2, s.101].

Kənd təsərrüfatında torpaq həm əmək obyektı, həm də istehsal vasitəsi kimi çıxış etdiyindən o, istehsalın əvəzolunmaz bir amilidir. İstehsal vasitələrinin digər elementləri ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, onların bəzilərini başqaları ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, elmi və texnoloji tərəqqi zamanı texniki vasitə və qurğuların köhnəlmiş növləri daha təkmil vasitələrlə əvəz olunur və s.

Torpağın qiymətləndirilməsində onun təbii və iqtisadi münbitliyi fərqləndirilir. Təbii münbitlik torpağın əmələ gəlməsi prosesi nəticəsində yaranır və torpağın bilavasitə özünə məxsusdur. İqtisadi münbitlik həm təbiət qüvvələrindən, həm də insanın təsirindən asılıdır və məhsuldarlığa ciddi təsiri ilə ölçülür. Digər istehsal vasitələri ilin istənilən vaxtında istifadə olunsa da, torpaqdan istifadə tsiklik olaraq həyata keçirilir. Bu hal, hər bir təbii-iqlim zonası üçün məhsulların xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir, iş müddəti müəyyən vaxtla məhdudlaşır.

Torpaq örtüyünün təbii zonalarda fərqli xüsusiyyəti istehsal sahələrinin yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmasının istiqamətini müəyyənləşdirir. Beləliklə, istehsal potensialı olan torpaq müəyyən miqdarda məhsul istehsal etməyə qadirdir və iqtisadi amillərin təsiri ilə məhsuldarlıq xüsusiyyətlərini və münbitliyini artırır. Torpaq ehtiyatlarının qeyd olunan xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşmasını və bioloji proseslərin effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən qarşılıqlı iqtisadi və təbii-texnoloji şərtlərin məcmusu ilə şərtlənir.

Torpaq qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi dövlət torpaq kadastrının tətbiqi ilə təmin edilir. Torpaqların iqtisadi münbitliyini xarakterizə edən qiymətləndirmə torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsində, kənd təsərrüfatının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsində, istehsalın planlaşdırılması və iqtisadi stimullaşdırılması üçün müvafiq tənzimləmə bazasının hazırlanmasında, istehsalın səmərəliliyi ilə bağlı müqayisəli təhlillərin aparılmasında, eləcə də torpaqdan istifadə ilə bağlı digər problemlərin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı prosesində torpaq ehtiyatlarının əhəmiyyəti bu sahədən kənara çıxır, çünki kənd təsərrüfatı istehsalı iqtisadiyyatın bir çox sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Nəticədə torpağın məhsuldarlığının artırılması problemləri bütövlükdə aqrar-sənaye sferasının inkişafında vacib hala gəlir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda torpaqdan istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji meyarlar və göstəricilər fərqləndirilir. Ümumiyyətlə torpağı qiymətləndirərkən, məhsuldarlıq anlayışı önə çəkilməklə prosesdə gəlirlilik məsələsi daha məqbul hesab edilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsinə əsasən iki yanaşma mövcuddur: dəyərə və əldə olunan effektdə görə.

- Dəyər yanaşmasına görə torpaq ehtiyatlarını dəyər ifadəsində xarakterizə etmək zəruridir.

- Əldə olunan effektdə görə də qiymətləndirmədə xərc konsepsiyası nəzərə alınır və burada əsas məsələ nəticə əldə etməkdir.

Beləliklə, torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi konsepsiyasını təhlil edərkən qiymətləndirmə metodologiyasında torpaqların məhsuldarlığını və iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən məhsuldarlıq və istehsal xərcləri göstəricilərinin əhəmiyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Torpaq ehtiyatlarından istifadənin və onun səmərəliliyinin iqtisadi qiymətləndirilməsi müəyyən mərhələləri əhatə edir. Qiymətləndirmənin nəticələri isə kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin təhlili, habelə resurslardan istifadə səviyyəsinin müqayisəli təhlili zamanı tətbiq olunur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı mərhələlər və qiymətləndirmə növləri fərqləndirilir:

- torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi;
- xüsusi iqtisadi qiymətləndirmə;
- istehsal vasitəsi kimi torpaqların iqtisadi münbitliyinə görə müqayisəli iqtisadi qiymətləndirilməsi;
- torpaq, istehsal vasitələri və əmək ehtiyatları da daxil olmaqla istehsal potensialının iqtisadi qiymətləndirilməsi;

- sahələrin spesifikliyi baxımından kənd təsərrüfatı torpaqlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi.

Kənd təsərrüfatı sahələrinin səmərəliliyini təhlil edərkən torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsində aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə olunur:

- konkret məhsul növləri üzrə məhsuldarlığın səviyyəsi;
- müxtəlif məhsuldar torpaqlarda səmərəliliyi xarakterizə edən ümumi məhsulun dəyəri;
- keyfiyyətindən asılı olaraq torpaqların istifadəsi üzrə əldə edilən diferensial gəlir.

Torpağın qiymətləndirilməsi zamanı əvvəlcə torpaqların keyfiyyətinin, sonra isə istehsal olunan məhsulların iqtisadi səmərəliliyinin təhlili aparılır. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin müqayisəli iqtisadi təhlili aparılarkən bütün növ torpaq resursunun qiymətləndirilmələrini tətbiq etmək lazım gəlir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında torpaqların pul, kadastr qiymətləndirilməsi, habelə kənd təsərrüfatı torpaqlarının standart qiymətləri nəzərə alınır.

Torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsi yalnız torpaqların deyil, həm də torpaqların təsnifatını təmin edir. Torpaq fondu təsnif edilərkən torpaqların məqsəd və istifadə təyinatı üzrə təbii və iqtisadi keyfiyyətlərə, habelə onların qorunması tədbirlərinə əsaslanan ən yüksək, ən aktiv hissəsi müstəqil sahələr kimi başa düşülür.

Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün iqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı xüsusi və köməkçi göstəricilər sistemindən istifadə edilir: kənd təsərrüfatı sahələrinin hər 100 hektarına düşən ümumi və əmtəəlik məhsul, ümumi gəlir və mənfəət, istehsal xərcləri, hər ha torpaq sahəsinə düşən gəlir, məhsuldarlıq və s.

Torpaq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əsas istehsal vasitəsi olduğu üçün kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların bu istehsal vasitəsinə çıxışının yaxşılaşdırılması və ümumilikdə torpaq resurslarından səmərəli istifadə olunması aqrar sahədə istehsalın stimullaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ölkədə kiçik torpaq sahələrinə malik ailə təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etməsi bu sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinə ciddi mane olan əsas faktorlardan biridir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan bir sıra hallarda öz təyinatı üzrə istifadə olunmaması isə bu istiqamətdə son dövrlərdə bir çox işlərin görülməsinə baxmayaraq mühüm bir problem olaraq qalır. [3, s. 88]

Aqrar sferada istehsal resursları ilə təmin olunmada torpaq ən aparıcı mövqeyə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin miqyasında ciddi artıma nail olmaq çox çətinidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin qorunmasına ciddi ehtiyac vardır. Torpaqlardan səmərəli istifadə yararlı torpaqların qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından olduqca vacib məsələlərdən hesab edilir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların əksəriyyəti xırda təsərrüfatlar formasında fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, aqrar sahədə xırda təsərrüfatlar üstünlük təşkil etdiyindən bu təsərrüfatların əksəriyyətində torpaq sahəsi 1,5-2 hektardan çox deyil [4].

Bu baxımdan şəhər yerlərində hidropnik və digər innovativ texnologiyalardan istifadə olunmaqla, “torpaqsız sahələrdə” kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi təcrübəsi də yayılmaqdadır. [3, s. 8]

Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Kənd təsərrüfatında istehsal resursları içərisində əmək ehtiyatlarından istifadə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün göstəricilər sistemi istifadə olunur və həmin göstəricilər üç qrupa bölünür:

- əmək ehtiyatlarının kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb edilməsi səviyyəsi;
- iş vaxtından istifadə əmsalı;
- əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyi.

Göstəricilərin ilk iki qrupu əmək resurslarının istehsalatda iştirak səviyyəsini, üçüncü qrup isə əmək ehtiyatlarından intensiv istifadəni xarakterizə edir. Əmək ehtiyatlarının kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb olunma səviyyəsini xarakterizə edən göstərici işçilərin orta illik sayını mövcud əmək ehtiyatlarının sayına bölməklə hesablanan əmək ehtiyatlarından istifadə əmsalıdır.

İş vaxtından istifadəni əks etdirən göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

- bir işçinin faktiki olaraq işlədiyi adam günlərinin sayı;
- il ərzində işlənmiş iş vaxtının mümkün iş vaxtı fonduna nisbəti.

Əmək məhsuldarlığı

Əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ümumi göstərici əmək məhsuldarlığı hesab edilir. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı müəyyən işçinin mövcud əmək potensialından maksimum və səmərəli istifadə etmək qabiliyyətini ifadə edən iqtisadi bir kateqoriyadır.

Məhsuldarlıq kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricidir. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi minimum əmək sərfi ilə maksimum məhsul istehsalı ilə əlaqədardır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əmək proseslərinin və idarəetmənin nəticəsini ifadə edir. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin əhəmiyyəti bir də onunla izah olunur ki, kənd təsərrüfatı həm də digər sahələr üçün xammal bazasıdır (yeyinti, yüngül sənaye və s. üçün) və ərzaq təminatının əsas mənbəyidir. Lakin kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının sadəcə artırılması deyil, onun dinamik artımına nail olunması vacibdir [1, s. 554].

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı istehsalın təhlili və artırılması, ehtiyatların müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə olunan ən mühüm səmərəlilik göstəricilərindən hesab edilir.

Əmək məhsuldarlığının artması özünü aşağıdakı şəkildə göstərir:

- vaxt vahidi müddətində istehsalın artması;
- vaxt vahidi müddətində məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- məhsul vahidinə əmək xərclərinin azaldılması;
- məhsulun maya dəyərində əmək xərclərinin payının azaldılması;
- məhsulların istehsal müddətinin azaldılması;
- istehsal həcmnin və gəlirin artması.

Araşdırmalar göstərir ki, əmək məhsuldarlığı, ilk növbədə işçilərin əmək funksiyalarını yerinə yetirmələrinin təbiəti ilə müəyyən edilir. Əmək məhsuldarlığı birbaşa istehsal prosesində iştirak edən işçilərin idarəedilməsi və saxlanması asılı olaraq formalaşır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əmək məhsuldarlığını hesablamaq üçün natural və dəyər göstəricilərindən istifadə edilir. Ayrı-ayrı sahələrdə və ya bütövlükdə kənd təsərrüfatı istehsalında əmək məhsuldarlığı hesablanarkən cari, yəni müəyyən bir ildə bazar qiymətləri və müqayisəli qiymətlər tətbiq olunur. Müəyyən bir region daxilində eyni növ ixtisaslaşmış təsərrüfatlarda əmək məhsuldarlığını hesablayarkən kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunu qiymətləndirmək üçün cari bazar qiymətlərindən istifadə olunur. Fərqli ixtisaslaşmış zonalarda əmək məhsuldarlığını müqayisə etmək üçün bazar qiymətləri uyğun deyil. Bu məqsədlə bütün kənd təsərrüfatı istehsalçıları ümumi məhsulun fiziki həcmnin müqayisəsini təmin edən, bir neçə il ərzində dəyişməz qiymətlərdən istifadə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında ümumi məhsul göstəricisinə görə əmək məhsuldarlığının hesablanması zamanı dəyər ifadəsindən istifadənin özünəməxsus çatışmazlıqları yaranır. Ona görə də əmək məhsuldarlığının ümumi deyil, xalis istehsal ilə qiymətləndirilməsi zərurəti

özünü göstərir. Xalis məhsul göstəricisini istifadə edərək əmək məhsuldarlığının hesablanması müəyyən bir təsərrüfatda əməyin maya dəyərinin səmərəliliyinin real səviyyəsini əks etdirir, buna görə müasir şəraitdə bu göstərici əməyin istifadəsinin səmərəliliyi göstəricilər sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təcrübədə daha yüksək əmək məhsuldarlığı daha az əmək intensivliyi və əksinə, əmək məhsuldarlığının artım sürəti əmək intensivliyinin azalma sürəti ilə özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı istehsalında həm kənd təsərrüfatının özündən, həm də digər sahələrindən olan geniş işçi heyəti iştirak edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına sərf olunan bütün əmək növləri iki qrupa bölünür:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan işçilərin kateqoriyasından asılı olaraq iş vaxtı;

- digər sahələrdən cəlb olunan işçilərin və kənd təsərrüfatında bilavasitə çalışan işçilərin əməyini özündə cəmləşdirən maddi əmək məsrəfi.

Kənd təsərrüfatında istehsala çəkilən əmək xərcləri birbaşa və dolaylı xərclərə bölünür. Birbaşa xərclər müəyyən məhsulların istehsalı və ya saxlanması birbaşa iştirak edən işçilərin əmək xərcləridir. Məhsul istehsalında iştirak dərəcəsi baxımından birbaşa əmək xərcləri kənd təsərrüfatı istehsalında fəaliyyət göstərən sosial əməyin tərkibindəki aktiv və daha böyük işçi qrupudur. Dolaylı xərclərə müəyyən bir məhsul növünün istehsalında birbaşa iştirak etməyən, lakin ayrı-ayrı sahələrdə və ya bütövlükdə aqrar iqtisadiyyatda istehsal, idarəetmə və texniki xidmətin təşkili ilə əlaqəli olan işçilərin əmək xərcləri daxildir.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsini təhlil edərkən ilk növbədə birbaşa əmək xərclərini nəzərə almaq lazımdır. Bu, idarəetmə və texniki işçilərin əmək xərclərinin məhsul növünə görə bölgüsünün mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında texnoloji tərəqqinin inkişafı və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin sayının artması ilə dolaylı əmək xərclərinin başqa bir rolu artır. Buna görə də əmək məhsuldarlığının səviyyəsini daha dəqiq hesablamaq üçün birbaşa əmək xərcləri ilə yanaşı bölüşdürülə bilən əmək xərcləri də nəzərə alınmalıdır.

Əmək məhsuldarlığının əsas göstəriciləri əldə edilən məhsullarla sərf olunan vaxt arasındakı əlaqəni əks etdirir, buna görə də əmək resurslarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini tam şəkildə xarakterizə edir.

Əmək məhsuldarlığı göstəriciləri bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə ki, bu göstəricilər məhsul çeşidindəki struktur dəyişikliyindən təsirlənmir, onlardan texnoloji əməliyyatlara çəkilən əmək xərclərini hesablamaq üçün istifadə etmək mümkün olur, istehsala yönəldilən əməyin real xərclərini əks etdirir. Eyni zamanda məhsulun keyfiyyəti fiziki baxımdan əks olunmur.

Həm natural, həm də dəyər baxımından əmək məhsuldarlığının əsas göstəricilərinin çatışmayan cəhəti onunla bağlıdır ki, bu göstəriciləri yalnız il ərzində hesablamaq olar. Kənd təsərrüfatında iş dövrü ilə məhsul istehsalı bir vaxta düşmədiyi üçün əmək məhsuldarlığı təsərrüfat ilinin son nəticələri yekunlaşdıqdan sonra hesablanır. [1, s. 555]

Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı istehsalının ara əməliyyatları zamanı əmək xərclərinin səmərəliliyinə operativ nəzarət etmək üçün hər hansı bir dövrdə əldə olunan səviyyəni bilmək zəruridir. Bu məqsədlər üçün təcrübədə əlavə göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin göstəricilər əmək xərclərinin səmərəliliyi haqqında tam məlumat verməyə də texnoloji proseslərin aralıq əməliyyatlarında əmək məhsuldarlığını - iş vahidinin həcmi ifadə edirlər.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının əksər göstəriciləri istehsalın və ya gəlirin əmək xərclərinə bölünməsi ilə və ya əksinə hesablanır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı istehsalının əsas xüsusiyyətlərindən biri eyni vaxtda bir neçə məhsul növü istehsal olunması ilə bağlıdır ki, bunun nəticəsində istehsala çəkilən əmək xərclərinin ümumi miqdarı bütün istehsal olunan məhsullar arasında bölüşdürülür. Bu da öz növbəsində əmək məhsuldarlığının artırılması mənbələrini müəyyən etməyi və istehsalda yaranan ziddiyyətlərin həlli üçün nəzərdə tutur.

Qeyd etmək vacibdir ki, bu cür ziddiyyətlərin həlli insanların istehsal fəaliyyəti prosesində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün istifadə olunmamış ehtiyatların mövcudluğunda özünü

göstərir. Ona görə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində mövcud ehtiyatları müəyyənləşdir-mək üçün daim işlək bir sistemə ehtiyac duyulur ki, bu da istehsal prosesinin bütün mərhələləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Əsas vəsaitlərdən istifadənin qiymətləndirilməsi

Kənd təsərrüfatında istehsal resurslarından biri də əsas vəsaitlərdir və onlardan istifadə səviy-yesinin qiymətləndirilməsi praktiki baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd istehsalında əsas vəsaitlərin aşağıdakı qiymətləndirmə növləri tətbiq olunur:

- amortizasiya çıxılmadan əsas vəsaitlərin ilkin dəyərində qiymətləndirmə. Əsas vəsait əldə etmə ilə bağlı məsrəflərin cəmi kimi ifadə edilir;
- amortizasiyasız, məhsula hələ köçürülməmiş dəyəri xarakterizə edir;
- amortizasiya çıxılmadan ilkin dəyərin yenidən qiymətləndirilməsi;
- amortizasiya çıxarılarq qiymətləndirmə.

Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi dövrü olaraq aqrar iqtisadiyyatda onların ölçüsü və quruluşu barədə məlumat əldə etmək, köhnəlmənin və istehsal xərclərinin daha dəqiq hesablan-ması üçün aparılır. Məlumdur ki, istehsal prosesində bütün əsas fondlar köhnəlir, istifadə dəyərini itirir, tədricən sonrakı istifadə üçün yararsız hala gəlir və yeniləri ilə əvəz edilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda əsas vəsaitlərin fiziki və mənəvi köhnəlməsi fərqləndirilir. Fiziki köh-nəlmə ilkin texniki və istehsal xüsusiyyətlərinin, istifadə dəyərini həm istifadəsi ilə əlaqədar, həm də hərəkətsizliyi zamanı baş verir. Təbii amillərin təsiri ilə əsas vəsaitlərin köhnəlməsi baş verir, buna görə tədricən yararsız hala düşür və yeniləri ilə əvəz olunması tələb olunur. Əsas vəsaitlərin fiziki amortizasiyasının iki növü müəyyən edilir.

Birincisi, əsas vəsaitlərin köhnəlməsi əməyin məhsuldar istifadəsi ilə əlaqədar baş verir və aşınma dərəcəsinə aşağıdakılar təsir edir:

- əsas vəsaitlərin keyfiyyəti;
- istehsal prosesində əsas vəsaitlərdən istifadənin intensivliyi;
- texnoloji proseslərin təşkili xüsusiyyətləri;
- əsas vəsaitlərin xarici şəraitin təsirindən qorunma dərəcəsi;
- əsas fondlara qulluğun keyfiyyəti.

Fiziki köhnəlmənin ikinci növü əsas vasitələrin istifadəsi ilə əlaqələndirilmir, əksinə, təbii qüv-vələrin təsiri altında və əsas vasitələrin istehsalında istifadə edilən materialların köhnəlməsinin nəticəsi kimi xarakterizə edilir.

Əsas vəsaitlərin mənəvi köhnəlməsi texnoloji tərəqqi nəticəsində, həmçinin fiziki və iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olduqda baş verir. Elmi-texniki inkişaf sayəsində əsas vəsaitlərin keyfiyyəti yaxşılaşır və mövcud vəsaitlərin istehsal dəyəri azalır. Nəticədə əsas vəsaitlərin bərpası ucuzlaşır və məhsul vahidinə düşən əmək xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq yeni, daha məhsuldar əmək vasitələri yaradılır. Hər iki halda mövcud əsas vəsaitlər müəyyən dərəcədə mənəvi köh-nəlməyə məruz qalır.

Vaxtından əvvəl köhnəlmənin qarşısının alınması maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsi, texnologiyaların, qurğuların və s. yenidən qurulması ilə mümkündür. Göstərilənlərlə yanaşı əsas fondlardan səmərəli istifadədə qabaqcıl metodlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təcrübə göstərir ki, əsas vəsaitlər intensiv istifadə edilərsə, amortizasiya daha çox sayda işləyə bölünür. Əsas vəsaitlərin istehsal prosesində həddən artıq istifadəsi və aktiv olmayan avadanlıqla-rın istehsalata cəlb edilməsi maya dəyərini artırmasına səbəb olur. Bu səbəbdən əsas vəsaitlərin keyfiyyətinin artması, quruluşunun dəyişdirilməsi və tamlığının təmin edilməsi ilə ondan istifadə-nin kompleks şəkildə yaxşılaşdırılmasının əhəmiyyəti artır. Həmçinin aqrar elmin ən yeni nailiy-yətlərinin tətbiqi stimullaşdırılmalı, dövlət tərəfindən aqrar sahədə fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının maddi-texniki bazası gücləndirilməli və elmi işçilərin əməyi stimullaşdırılmalıdır [5].

Əsas vəsaitlərdən səmərəli istifadə baxımından kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf tempinin artması, maya dəyərini aşağı düşməsi və istehsalın gəlirliliyinin yüksəldilməsi ən vacib amillər-

dən biridir. Beləliklə, əsas fondlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etməklə hesablanır:

- fondtutumu - əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin ümumi məhsulun dəyərində nisbəti;
- fondverimi - ümumi məhsulun əsas istehsal vəsaitlərinin orta illik dəyərində nisbəti;
- əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində düşən ümumi gəlir;
- əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində düşən xalis gəlir;
- əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində düşən mənfəət.

Beləliklə, fondtutumu – istehsal olunan məhsulun dəyərinin hər 100 manatına düşən istehsal fondlarının məbləğidir. Fondverimi – fondun hər 100 manatına görə məhsul istehsalı ilə ölçülür. Bu, fondların məhsulun dəyərində nisbəti ilə xarakterizə olunan iqtisadi səmərəlilik göstəriciləridir. [1, s. 272].

Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, əsas istehsal fondlarından istifadə səviyyəsinə çoxsaylı iqtisadi və təbii amillər təsir göstərir: istehsalın təmərküzləşməsi dərəcəsi və ixtisaslaşması, məhsulların quruluşu, istehsalın mövsümi və ərəzi xüsusiyyətləri, torpağın münbitliyi, sahələrin ölçüsü və konfigurasiyası, təbii-iqlim amilləri və s.

Nəticə

Beləliklə, kənd təsərrüfatında istehsalın iqtisadi səmərəliliyi hər bir istehsal resursundan istifadə səviyyəsindən birbaşa asılı olmaqla onlar arasındakı əlaqəni ifadə edir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi isə istehsal potensialından və mövcud imkanlardan istifadədə ən optimal yolların müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bütövlükdə istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyi onun tərkib elementlərinin istifadəsinin səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur. Bəzi hallarda istehsal potensialının səmərəliliyi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və satışında resurs potensialından istifadə səviyyəsi ilə ölçülür.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, məhsul istehsalı ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması ümumiləşdirici və xüsusi göstəricilərin yüksəlməsinə səbəb olur. İstehsal prosesində iştiraka qədər maddi istehsalın ehtiyatları ayrıca elementlər kimi meydana gəlir. Hər hansı bir elementin ayrıca artması bütövlükdə istehsalın səmərəliliyinin birbaşa artmasına səbəb olmur, sadəcə onları cəmləşdirməyə imkan verir.

Beləliklə, bir mənbədən istifadənin səmərəliliyinin artırılması digər mənbələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə ehtiyac yaradır. Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün mənbələrin istifadəsi və səmərəliliyinə əsaslanan resurs potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ehtiyatların müəyyənləşdirilməsini əhatə edir.

Şübhəsiz ki, istehsal potensialı hər bir komponentin imkanlarından, istehsal sistemindəki ehtiyatların qarşılıqlı əlaqəsindən, məhsulların quruluşundan və parametrlərindən asılıdır. Deməli, resurs potensialının hər bir komponentinin imkanları istifadə olunmamış ehtiyatlardan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov, İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı, 2016. 655 s.
2. Quliyev, E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2015. “Kooperasiya” nəşriyyatı, 320 s.
3. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
4. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 iyul 2017-ci il tarixli Sərəncamı.
5. www.agro.gov.az Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
6. www.stat.gov.az

Шалала Князь кызы Гасанова
докторант Гянджинского Государственного Университета
э-почта: qurbanova.shelale@mail.ru

Методологические основы эффективности использования производственного потенциала в аграрной сфере

Резюме

В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности использования производственного и ресурсного потенциала сельского хозяйства, которые считаются наиболее актуальными в современных условиях. Земельный потенциал является незаменимым фактором сельскохозяйственного производства и выступает как предмет труда, так и средство производства. В частности, оценивается влияние системы показателей для оценки всех видов земельных ресурсов и повышения продуктивности земель, а также для оценки эффективности использования трудовых и производственных ресурсов на социально-экономическое развитие сельских территорий, улучшение экономической ситуация и определение способов более эффективного использования существующих возможностей.

Цель исследования. Целью исследования является разработка предложений для достижения повышения производительности в аграрной сфере путем эффективного использования основного производственного потенциала, особенно земель, снижения и устранения зависимости от импорта важных продуктов питания, обеспечения продовольственной безопасности и устойчивого развития, создания инновационных подходов и новых производственных направлений.

Методологическую базу исследования составляют существующие в данной области научно-теоретические подходы, работы исследовательского характера, другие учебно-методические публикации.

Методы исследования. При проведении исследования использовались методы анализа, сравнения, аналитического обобщения, системного подхода и синтеза.

Ключевые слова: производственный потенциал, ресурс, землепользование, трудовые ресурсы, эффективность, оценка, качество.

Научная новизна исследования. В результате проведенных исследований установлено, что вовлечение всех ресурсов в процесс производства в аграрной сфере может позволить добиться повышения ресурсного потенциала и эффективности комплексного использования земельных участков. Сделан вывод, что производственный потенциал зависит также от возможностей каждого компонента, качества ресурсов, задействованных в производственном процессе, от структуры и физико-химических показателей продукции.

Shalala Knyaz Hasanova
doctoral student of Ganja State University
E-mail: qurbanova.shelale@mail.ru

Methodological bases of efficiency of use of production potential in agrarian sphere

Summary

The article examines the issues of increasing the efficiency of the use of agricultural production potential and resource potential, which are considered to be the most pressing issues in modern conditions. Land potential is an indispensable factor of agricultural production and acts as both an object of labor and a means of production. In particular, the impact of the indicator system is assessed to assess all types of land resources and increase land productivity, as well as to assess the effectiveness of the use of labor and production resources, with the socio-economic

development of rural areas, improving the economic situation and identifying ways to make better use of existing opportunities.

The purpose of the study is to develop proposals to achieve productivity improvement in the agricultural sector by effectively using the main production potential, especially land, reducing and eliminating dependence on imports of important food products, ensuring food security and sustainable development, creating innovative approaches and new production directions.

The methodological basis of the research consists of existing scientific and theoretical approaches in this field, research works, and other educational and methodological publications.

Research methods. Methods of analysis, comparison, analytical generalization, system approach and synthesis were used in the study.

As a result of research, it was determined that the involvement of all resources in the agricultural sector in the production process can increase production capacity and achieve the efficiency of integrated land use. It was concluded that the production potential depends on the capabilities of each component, the quality of resources used in the production process, the structure and physical and chemical characteristics of the product.

Key words: *production potential, resource, land use, labor resources, efficiency, evaluation, quality.*